

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/218-226>

Bəyim Abbasova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı, Azərbaycan

<http://orcid.org/0009-0007-0465-8140>

bayim.abbasova@gmail.com

Mesopotamiya və Qədim Misirdə dini inanclar

Xülasə

Məqalədə Mesopotamiya və Qədim Misir sivilizasiyalarında təşəkkül tapmış dini inanc sistemlərinin sosial, siyasi və mədəni vəzifələri qarşılıqlı müqayisə müstəvisində araşdırılır. Tədqiqat ortaya qoyur ki, qədim Şərq cəmiyyətlərində din sırf fərdi etiqad çərçivəsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda dövlət idarəçiliyinin, hüquqi məşruiyyətin və ictimai nizamın aparıcı institusional sütunlarından birini təşkil etmişdir. Mesopotamiya inanc modeli politeist təməllər üzərində qurulmuş, Anu, Enlil, Enki, Şamaş və İştər kimi tanrılar vasitəsilə kosmik tarazlıq, bərəkət, ədalət və hökmranlıq məfhumları rəmzi formada təəcəssüm tapmışdır. Məbədlər və zikkuratlar yalnız ibadət ocağı kimi deyil, həm də iqtisadi və inzibati mərkəzlər qismində fəaliyyət göstərmiş, kahin zümresi isə dini nüfuzla yanaşı siyasi və elmi hakimiyyəti də öz əlində cəmləşdirən imtiyazlı təbəqəyə çevrilmişdir. Qədim Misirdə Ra, Osiris, İsis, Horus və Anubis kimi tanrılar həm kainatın ahəngini, həm də cəmiyyətdaxili münasibətlərin qaydasını ifadə etmişdir. Axirət təsəvvürü, mumiyalama mərasimi və “Ölülər kitabı” Misir dini dünyagörüşünün dayaq nöqtələri kimi çıxış etmiş, fironun ilahi mənşəyi isə siyasi hakimiyyətə müqəddəslik donu geyindirmişdir. Tədqiqatda diqqətə çatdırılır ki, hər iki sivilizasiyada dini inanclar təkcə metafizik təsəvvürlər toplusu olmamış, eyni zamanda hüquq, memarlıq, elm, mədəniyyət və kollektiv kimliyin formalaşmasına yön verən mürəkkəb ictimai mexanizm rolunu oynamışdır. Bu inanc sistemlərinin təsiri sonrakı dövrlərdə Yaxın Şərq və dünya mədəniyyətlərində, xüsusən monoteist dinlərin yaranma prosesində silinməz iz buraxmışdır.

Açar sözlər: Mesopotamiya, Qədim Misir, dini inanclar, politeizm, axirət inancı

Bayim Abbasova

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0007-0465-8140>

bayim.abbasova@gmail.com

Religious Beliefs in Mesopotamia and Ancient Egypt

Abstract

The article comparatively examines the social, political, and cultural functions of the religious belief systems that emerged in the Mesopotamian and Ancient Egyptian civilizations. The study

demonstrates that in ancient Eastern societies religion was not confined merely to the framework of individual faith but also constituted one of the leading institutional pillars of state governance, legal legitimacy, and social order. The Mesopotamian belief model was built upon polytheistic foundations, and through deities such as Anu, Enlil, Enki, Shamash, and Ishtar the concepts of cosmic balance, fertility, justice, and sovereignty were symbolically embodied. Temples and ziggurats functioned not only as places of worship but also as economic and administrative centers, while the priestly class became a privileged stratum that concentrated political and scientific authority in its hands alongside religious prestige. In Ancient Egypt, deities such as Ra, Osiris, Isis, Horus, and Anubis expressed both the harmony of the cosmos and the order of intra-societal relations. The notion of the afterlife, the mummification ritual, and the “Book of the Dead” served as the cornerstones of Egyptian religious worldview, while the divine origin of the pharaoh cloaked political power in sanctity. The study emphasizes that in both civilizations religious beliefs were not merely a collection of metaphysical conceptions but also played the role of a complex social mechanism shaping law, architecture, science, culture, and collective identity. The influence of these belief systems left an indelible mark on subsequent Near Eastern and world cultures, particularly in the process of the formation of monotheistic religions.

Keywords: *Mesopotamia, Ancient Egypt, religious beliefs, polytheism, afterlife belief*

Giriş

Dini sistemlərin tarixi inkişafının öyrənilməsi müasir dövrdə mədəniyyətlərarası dialoqun, tolerantlığın və sosial integrasiyanın gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çoxallahlıqdan təkallahlıqə, şifahi inanclardan yazılı müqəddəs mətnlərə qədər gedən proses bəşəriyyətin mənəvi-mədəni irsinin necə formalaşdığını anlamağa imkan verir. Bu inkişafın öyrənilməsi yalnız dini fenomenin mahiyyətini deyil, həm də onun siyasi, sosial və mədəni institutlara təsirini açıqlayır. Qloballaşan dünyada dini sistemlərin tarixi köklərinin anlaşılması müasir dinlərarası münasibətlərdə yaranan problemlərin həlli üçün nəzəri baza rolunu oynayır.

Eyni zamanda, dini sistemlərin inkişaf tarixi insanlığın dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklərin göstəricisidir (Assmann, 2001, s. 9). İbtidai animist inanclardan universal əxlaq normaları bəxş edən böyük dünya dinlərinə qədər uzanan yol həm də ictimai şüurun transformasiyasının göstəricisidir (Bottéro, 2001, s. 3). Bu sahənin öyrənilməsi bugünkü cəmiyyətlərdə dini dəyərlərin sosial nizam, hüquq sistemi və mənəvi davranış qaydaları üzərindəki təsirini dərk etməyə imkan verir.

Bu çərçivədə, Mesopotamiya və Misir dini inanclarının araşdırılması bugünkü dini və mədəni ənənələrin köklərini anlamaq üçün zəruridir. Bu sivilizasiyalarda formalaşan tanrı anlayışları, panteon sistemləri və dini ayinlər sonrakı minilliklərdə Yaxın Şərq və Aralıq dənizi mədəniyyətlərinə təsir etmişdir. Məsələn, Mesopotamiyanın daşqın mifləri və Misirin dirilmə ilə bağlı təsəvvürləri sonradan Yəhudi, Xristian və İslam ənənələrində də iz buraxmışdır. Bu baxımdan, qədim inancların öyrənilməsi müasir dini sistemlərin tarixi köklərinin və onların formalaşma proseslərinin daha dərinlən dərk olunmasına imkan verir. Bundan başqa, Mesopotamiya və Misir dini sistemlərinin təhlili müasir dövrdə mədəni irsin qorunması və mənəvi dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi üçün vacibdir. Onların inanc sistemləri yalnız dini fenomen deyil, həm də sosial və siyasi institutlarla sıx bağlı olmuşdur. Bu əlaqələrin öyrənilməsi bugünkü din-siyasət münasibətlərinin anlaşılması üçün mühüm elmi baza yaradır. Beləliklə, qədim Şərq

sivilizasiyalarının dini inancları həm tarixi davamlılığın izahında, həm də müasir dini, siyasi və mədəni proseslərin mahiyyətinin açıqlanmasında aktuallığını saxlayır.

Tədqiqat

Mesopotamiya sivilizasiyasında dini inanclar. Mesopotamiya dini sistem çoxallahlılıq (politeizm) prinsiplərinə əsaslanırdı. İnsanların dünyagörüşündə hər bir təbii qüvvənin, hadisənin və ictimai münasibətin bir tanrısı mövcud idi. Tanrı anlayışı insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir, təbiət hadisələrinin izahı, məhsuldarlıq, müharibə və hətta xəstəliklər bu ilahi qüvvələrə bağlanırdı. Mesopotamiya panteonunun xüsusiyyəti odur ki, tanrılar insanabənzər keyfiyyətlərlə təsəvvür olunur, onlar da insanlar kimi sevinir, qəzəblənir, mübarizə aparır və ittifaqlar qururdular (Jacobsen, 1948, s. 6-11). Bu, tanrılarının insanların sosial və siyasi münasibətlərinin güzgüsü kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxarırdı. Panteonun ən mühüm fiqurlarından biri Anu (və ya An) idi. O, göyün ali tanrısı, ilahi iyerarxiyanın başçısı hesab olunurdu. Anu tanrılarının və hökmdarların üzərində ali hakimiyyət simvolu idi. Hökmdarlar öz legitimliklərini çox vaxt Anunun iradəsinə bağlayırdılar. Anu daha çox kosmik nizamı təmsil edir, onun gündəlik həyatda təsiri digər tanrılar qədər hiss olunmasa da, o, panteonun ən yüksək güc simvolu idi (Frankfort, 1948, s. 68-72).

Enlil Mesopotamiya panteonunda mərkəzi yer tuturdu. O, küləklərin və fırtınaların tanrısı olmaqla yanaşı, eyni zamanda dövlətçilik və nizam-intizam tanrısı idi. Enlilin iradəsi ilə hökmdarların hakimiyyəti qanuniləşdirilir, onun adından qərarlar qəbul edilirdi. Enlil həm də icmaların taleyinə təsir edən güc kimi qəbul olunurdu. Məsələn, şumer miflərində Enlilin qəzəbi nəticəsində böyük daşqının baş verdiyi qeyd edilir. Bu, insanların dini təsəvvürlərində onun həm yaradıcı, həm də dağıdıcı funksiyaya malik olduğunu göstərir. Enki (akkad mifologiyasında Ea) isə suyun, hikmətin və sehrin tanrısı idi. O, insanlara bilik gətirən, mədəniyyətin inkişafını təmin edən tanrı kimi qəbul edilirdi. Su ilə bağlı olması onun həyatverici qüvvə funksiyasını daha da gücləndirirdi. Enki həm də sehr və falçılıqla əlaqəli idi, buna görə də insanlar çətin vəziyyətlərdə ona dua edir, xəstəliklərin sağlması üçün ondan kömək diləyirdilər. Enkinin həm də insanı gil materialdan yaratması haqqında miflər mövcuddur ki, bu da onun yaradıcılıq funksiyasını ön plana çıxarır (Kemalettin, 2012, s. 11-18).

Şamaş (Utu) isə günəşin və ədalətin tanrısı idi. Onun əsas funksiyası ədaləti qorumaq və hüquqi nizamı təmin etmək idi. Hammurapinin qanunlar məcəlləsində Şamaşın hökmdara ədalət simvolu kimi qanunları təqdim etməsi bunun bariz nümunəsidir. Şamaş həm də işıq və həqiqətin tanrısı kimi qaranlığı aradan qaldırır, yalanı üzə çıxarırdı. Buna görə də məhkəmə proseslərində and içərkən onun adı tez-tez çəkilirdi. Şamaşın insanlara haqqı və düzgün davranışı öyrətməsi Mesopotamiya dini düşüncəsində onun ali əxlaq prinsiplərinin qoruyucusu olduğunu göstərirdi.

İştər (şumer miflərində İnanna) da öz növbəsində panteonun ən mürəkkəb və çoxşaxəli funksiyalara malik tanrısı idi. O, həm məhəbbət, məhsuldarlıq və gözəllik, həm də müharibə və dağıntıların tanrıçası idi. Bu dualist funksionallıq Mesopotamiya cəmiyyətində qadının və həyatın təbiətinə verilən rəmzi mənanı əks etdirirdi. İştər həm insanların həyatını bərəkətləndirmək, həm də müharibələrdə onların qələbəsini təmin etmək gücünə sahib idi. Onun adı ilə bağlı çoxlu miflər mövcuddur, məsələn, onun ölümlər aləminə enməsi haqqında əfsanə həyat və ölüm münasibətlərini dərin dini-simvolik şəkildə ifadə edir (Oppenxeym, 1990, s. 12-15).

Nanna (Sin) ay tanrısı idi və xüsusilə kahinlərin və astronomların himayədarı sayılırdı. Ayın dövrləri ilə bağlı təsəvvürlər təqvim və kənd təsərrüfatının planlaşdırılması üçün əsas idi. Buna görə də Nanna həm də məhsuldarlıq və zamanın ölçülməsi ilə əlaqələndirilirdi. O, gecə səmasının işığı kimi qaranlığı aradan qaldırır, insanların yolunu göstərirdi. Ayın dövrləri dini mərasimlərin vaxtının

müəyyənləşdirilməsində də mühüm rol oynayır. Panteonun digər mühüm tanrılarının biri Nerqal idi. O, ölümün, xəstəliklərin və dağıntıların tanrısı sayılırdı. Onun adı qorxu və qəza ilə assosiasiya olunurdu. İnsanlar xəstəlik və müharibə zamanı Nerqalın qəzəbindən qorxaraq ona qurbanlar təqdim edirdilər. Bu isə Mesopotamiya dini dünyagörüşündə tanrılarının yalnız xeyirxah qüvvələr deyil, həm də insan həyatına təhlükə gətirə bilən güclər kimi qəbul edildiyini göstərirdi.

Nəticə etibarilə, Mesopotamiya panteonu mürəkkəb və çoxşaxəli bir sistem idi. Tanrılar yalnız təbiət hadisələrinin izahı üçün deyil, həm də sosial, hüquqi və siyasi münasibətlərin legitimləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Anu və Enlil kimi ali tanrılar kosmik nizamı qoruyur, Şamaş ədaləti təmin edir, Enki bilik gətirir, İştar isə həyatın həm yaradıcı, həm də dağıdıcı tərəflərini simvolizə edirdi. Bu zəngin və çoxfunksiyalı panteon Mesopotamiya mədəniyyətinin əsas ideoloji dayacağı olmuşdur.

Mesopotamiya dini həyatı çoxşaxəli ayinlər üzərində qurulmuşdu. İnsanlar tanrılarının iradəsini öyrənmək, onların qəzəbindən yayınmaq və bərəkət qazanmaq üçün müntəzəm olaraq rituallar icra edirdilər. Qurbanvermə bu ayinlərin ən geniş yayılmış forması idi. İnsanlar heyvanları, taxıl məhsullarını və bəzən də qiymətli əşyaları tanrılara təqdim edərək onların rəğbətini qazanmağa çalışırdılar. Bu ayinlər həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə həyata keçirilirdi və cəmiyyətin dini-mənəvi həyatında əsas rol oynayır. Ayinlər arasında astroloji xarakter daşıyan mərasimlər də geniş yayılmışdı. Mesopotamiya kahinləri göy cisimlərinin hərəkətlərini müşahidə edir, onların mövqeyindən dövlətin və cəmiyyətin gələcəyini şərh edirdilər. Tanrılarının iradəsi ulduzların və planetlərin düzülüşündə təzahür edir hesab olunurdu. Bu səbəbdən ayinlər yalnız ibadət deyil, həm də dövlətin siyasi qərarlarının verilməsində mühüm rol oynayan vasitəyə çevrilmişdi (Pak, 2017, s. 47-48).

Məbədlər Mesopotamiya şəhər-dövlətlərinin mərkəzində yerləşirdi. Onlar dini həyatın əsas ocağı olmaqla yanaşı, sosial və iqtisadi funksiyaları da öz üzərinə götürmüşdülər. Məbədlərdə yalnız ibadət edilmirdi; orada iqtisadi fəaliyyət aparılır, məhsullar toplanır və paylanırdı. Beləliklə, məbədlər həm dini, həm də təsərrüfat mərkəzləri idi və şəhər həyatının ayrılmaz hissəsini təşkil edirdi. *Zikkuratlar* Mesopotamiya memarlığının ən monumental nümunələri idi. Bu nəhəng pilləli tikililər tanrılara yaxın olmaq məqsədilə göyə doğru yüksələn dini mərkəzlər idi. *Zikkuratların* zirvəsində xüsusi məbəd yerləşirdi və orada yalnız kahinlər və hökmdarların yaxın çevrəsi ayinlər icra edə bilirdi. *Zikkurat* həm tanrının məkanı, həm də şəhərin güc və nüfuz simvolu idi. Bu tikililər dini ideologiyanın monumental ifadəsi olmaqla yanaşı, həm də şəhər-dövlətlərin siyasi nüfuzunu göstərirdi. Məbədlərin içərisində tanrı heykəlləri yerləşdirilirdi. Bu heykəllər tanrılarının dünyadakı təəcəssümü hesab olunurdu. Kahinlər gündəlik olaraq bu heykəllərə xidmət göstərirdi, onları yuyur, bəzəyir və yemək təqdim edirdilər. Bu xidmətin məqsədi tanrının razı salmaq və onun varlığını daim canlı saxlamaq idi. İnsanlar inanırdılar ki, tanrılarının heykəllərinə göstərilən diqqət onların şəhərə və camaata bərəkət gətirəcək.

Kahinlik Mesopotamiya cəmiyyətində xüsusi statusa malik idi. Kahinlər yalnız dini ayinləri icra edən şəxslər deyildilər; onlar həm də dövlətin idarə olunmasında mühüm rol oynayırdılar. Kahinlər gələcək haqqında fal açır, tanrılarının iradəsini şərh edir və hökmdarlara məsləhət verirdilər. Bu səbəbdən onlar həm dini, həm də siyasi gücə sahib idilər. Kahinlərin nüfuzu o qədər yüksək idi ki, bəzən hökmdarlar belə onların dəstəyini qazanmaq üçün addımlar atmalı olurdular (Kramer, 2024, s. 25-27).

Dini ayinlər ictimai həmrəyliyin möhkəmləndirilməsində də mühüm rol oynayır. Bayram mərasimləri zamanı bütün şəhər əhalisi məbədlərdə toplanır, musiqi və rəqs müşayiəti ilə kollektiv

ibadət edilirdi. Bu cür ayinlər insanlar arasında birliyi gücləndirir, ortaq dini kimlik formalaşdırırdı. Hər bir şəxs tanrıların lütfünü qazanmaq üçün kollektiv fəaliyyətə qatılır və bununla da sosial nizam qorunurdu. Zikkuratlarda və məbədlərdə aparılan ayinlər dövlətin legitimliyinin təsdiqi üçün də istifadə olunurdu. Hökmdarlar mühüm qərarlar qəbul etməzdən əvvəl kahinlərin vasitəsilə tanrılara müraciət edir və onların iradəsini öyrənirdilər. Beləliklə, siyasi hakimiyyət ilahi gücün iradəsi kimi təqdim olunur, xalq qarşısında mübahisəsiz qəbul edilirdi. Bu, dini ayinlərin dövlət idarəçiliyindəki strateji əhəmiyyətini göstərirdi.

Kahinlər həm də elm və bilik daşıyıcıları idilər. Onlar yazı yazmağı bilən ilk zümrə sayılırdı və məbədlərdə aparılan qeydlər onların fəaliyyəti ilə bağlı idi. Astrologiya, təqvim, tibbi biliklər və hüquqi mətnlər məhz kahinlərin təşəbbüsü ilə inkişaf edirdi. Bu baxımdan kahinlik yalnız dini institut deyil, həm də elm və mədəniyyətin inkişafına xidmət edən sosial təbəqə idi. Nəticə etibarilə Mesopotamiyada dini ayinlər, məbədlər və kahinlik bir-biri ilə sıx bağlı olan və cəmiyyətin bütün strukturlarını əhatə edən bir sistem təşkil edirdi. Ayinlər insanların mənəvi dünyasını formalaşdırır, məbədlər iqtisadi və sosial mərkəz kimi çıxış edir, kahinlər isə həm dini, həm siyasi, həm də elmi güc daşıyıcıları rolunu oynayır. Bu sistem Mesopotamiya sivilizasiyasının davamlılığını təmin edən əsas dayaqlardan biri idi (Vseobşaya istoriya reliqiy mira, 2009, s. 5-9).

Mesopotamiya sivilizasiyasında formalaşmış dini inanclar günümüzdə bir sıra mədəni və dini ənənələrin təməlinə öz izini saxlamışdır. Belə ki, çoxallahlılıq, təbiət hadisələrinin ilahiləşdirilməsi və kosmosla bağlı təsəvvürlər daha sonrakı dövrlərdə Yaxın Şərq dinlərinin inkişafına təsir etmişdir. Məsələn, Mesopotamiya miflərində daşqınla bağlı əfsanə sonradan Bibliyada "Nuh tufanı" hekayəsində təkrar olunur. Eyni zamanda, tanrıların insanabənzər təsviri, ayinlərin kollektiv xarakteri və məbədlərin mədəniyyətin mərkəzi olması bu gün də müxtəlif dini icmaların rituallarında hiss olunur. Digər tərəfdən, Mesopotamiya dini inanclarının izləri müasir hüquq, elm və təqvim sistemlərində də görünür. Şamaşın ədalət tanrısı kimi funksiyası və Hammurapinin qanunlarında onun rolunun qeyd olunması bu gün qanunların ilahi və ya əxlaqi əsaslara söykənməsi ənənəsinin tarixi başlanğıcını göstərir. Astrologiya və ulduzların insan taleyinə təsiri ilə bağlı inanclar isə müasir dövrdə də geniş yayılmış falçılıq və bürc anlayışlarında yaşayır. Beləliklə, Mesopotamiya dini sisteminin günümüzdə proyeksiyası həm dini-mifoloji ənənələrdə, həm də gündəlik mədəni və sosial praktikada açıq şəkildə hiss olunmaqdadır.

Misir sivilizasiyasında dini inanclar. Misir panteonu çoxallahlılıq üzərində qurulmuş mürəkkəb bir sistem idi və bu sistem qədim Misir cəmiyyətinin bütün sahələrini əhatə edirdi. Tanrıların hər biri müəyyən bir kosmik qüvvəni, təbiət hadisəsini və ya sosial funksiyanı təmsil edirdi. Misirlilər inanırdılar ki, kainatın harmoniyası tanrıların birgə fəaliyyəti ilə təmin olunur. Bu səbəbdən panteon həm çoxsaylı tanrılardan ibarət idi, həm də onların qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edən mifoloji süjetlərlə zəngin idi. Ra günəş tanrısı kimi Misir panteonunun ən ali fiqurlarından biri idi. O, həyatın və işığın mənbəyi hesab olunurdu. Ra hər gün səhər şərqdən doğur, günorta göydə ən yüksək nöqtəyə çatır və axşam qərbdə bataraq ölümlər dünyasına enirdi. Bu dövrü hərəkət həyat və ölüm, yenilənmə və əbədiyyət simvolu idi. Misirlilər üçün Ra həm yaradıcı, həm də qoruyucu qüvvə idi. Onun adı ilə məbədlərdə xüsusi dualar oxunur, fironlar özlərini Ra-nın oğlu kimi təqdim edirdilər.

Osiris Misir panteonunda məhsuldarlıq, torpaq və dirilmə tanrısı idi. Onun kultu xalq arasında ən geniş yayılmış inanclardan biri olmuşdur. Miflərə görə, Osiris qardaşı Set tərəfindən öldürülmüş, lakin həyat yoldaşı İsis və oğlu Horusun səyləri nəticəsində yenidən dirildilmişdir. Bu mif təbiətin illik dövrlərini – qışda ölüm və yazda dirilmə prosesini simvolizə edirdi. Osirisin kultu əkinçiliklə

məşğul olan xalq üçün həyatı əhəmiyyət daşıyırdı və onun şərəfinə hər il xüsusi mərasimlər keçirilirdi.

İsis Misir panteonunun ən güclü və ən çox sevilən tanrıçası idi. O, həm ana, həm qoruyucu, həm də sehr tanrıçası hesab olunurdu. İsis həm ailənin himayədarı, həm də xəstələrin şəfa verən tanrıçası kimi qəbul edilirdi. Onun təsviri tez-tez başının üzərində taxt-tac işarəsi ilə verilir və bu, onun firon hakimiyyətinin simvolik dayağı olmasını göstərirdi. İsis həmçinin sehr və magiya ilə bağlı ayinlərin mərkəzində dururdu. Onun adı yalnız qədim Misirdə deyil, sonrakı yunan və Roma mədəniyyətlərində də geniş yayılmışdı (Hackley, 2023, s. 374-377).

Horus göyün və krallığın tanrısı idi. O, şahin başlı təsvir edilirdi və fironların himayədarı sayılırdı. Horus miflərində onun atası Osirisin ölümündən sonra Setlə apardığı mübarizə Misir krallığının ədalət və nizam uğrunda daimi mübarizəsinin simvolu idi. Hər bir firon Horusun yerdəki təcəssümü kimi qəbul edilirdi. Horusun gözü ("Udyat") qoruyucu gücə malik simvol kimi geniş istifadə olunurdu və bu gün də Misir mədəniyyətinin ən tanınmış dini işarələrindən biridir. Set Misir panteonunun ziddiyyətli fiqurlarından idi. O, xaosun, fırtınaların və dağıdıcı qüvvələrin tanrısı idi. Setin obrazı mənfi çalar daşısa da, o, həm də kosmosun balansını qoruyan qüvvə kimi qəbul edilirdi. Misir miflərində Set Osirisi öldürən və Horusla mübarizə aparan qardaş kimi təsvir olunur. Bununla belə, bəzən Set xarici düşmənlərə qarşı qoruyucu tanrı rolunu da oynayır. Bu, onun həm dağıdıcı, həm də qoruyucu funksiyalarının mövcudluğunu göstərirdi.

Tot bilik, yazı və müdriklik tanrısı idi. O, ibislə və ya babunla əlaqələndirilirdi və Misir yazı sisteminin himayədarı hesab olunurdu. Kahinlər və yazıçılar Totun himayəsini qazanmaq üçün ona dualar oxuyurdular. Tot həm də tanrıların katibi kimi təsəvvür olunurdu: tanrıların məclisində qəbul edilən qərarları yazıya alırdı. Bundan əlavə, o, zamanın ölçülməsi, astronomiya və magiya ilə də əlaqələndirilirdi. Onun kultu elmi biliklərin və mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Anubis isə ölülərin qoruyucusu və mumiyalama prosesinin himayədarı idi. Çaqqal-başlı təsvir edilən Anubis ölülərin dünyasına gedən yolda onların bələdçisi sayılırdı. Anubis ürəklərin tərəzidə çəkilməsi mərasimində iştirak edən tanrı kimi qəbul edilirdi. Bu mərasimdə insanın həyatda etdiyi yaxşı və pis əməllər ölçülür, onun axirət taleyi müəyyənləşdirilirdi. Anubisin kultu, xüsusilə də dəfn mərasimlərində və qəbir abidələrinin qorunmasında mühüm yer tuturdu (Teeter, 2011, s. 8-9).

Hator isə öz növbəsində sevgi, musiqi, rəqs və analığın tanrıçası idi. Onun adı "Horusun evi" mənasını daşıyırdı. Hator tez-tez inək başlı və ya inək qulaqlı qadın kimi təsvir edilirdi. O, xüsusilə qadınlar arasında çox sevilirdi və ana himayədarı kimi qəbul olunurdu. Hatorun kultu həm də musiqi və şənliklərlə bağlı idi. Onun məbədlərində rəqs və musiqi ayinləri keçirilirdi və bu ayinlər kollektiv həmrəyliyi gücləndirirdi.

Qısaca ümumiləşdirsək, Misir panteonu çoxfunksiyalı və zəngin bir sistem idi: tanrıların hər biri təbiət hadisələri və ictimai münasibətlərin müəyyən bir tərəfini təcəssüm etdirirdi. Ra həyat və işığın mənbəyi, Osiris məhsuldarlıq və diriliş, İsis qoruyucu ana, Horus krallıq və göy, Set xaos və mübarizə, Tot bilik və yazı, Anubis isə ölülərin qoruyucusu kimi mühüm funksiyalar daşıyırdı. Bu tanrıların kultu Misir sivilizasiyasının dini və mədəni həyatının ayrılmaz parçası olmuş və minilliklər boyu xalqın mənəvi dünyasını formalaşdırmışdır.

Qədim Misir dini düşüncəsində axirət inancı mərkəzi yer tuturdu. Misirlilər inanırdılar ki, ölüm sadəcə fiziki son deyil, ruhun başqa bir dünyada yeni mərhələyə keçididir. Onların təsəvvüründə həyat iki hissədən ibarət idi: dünyəvi həyat və axirət həyatı. Əgər insan düzgün yaşayırsa, tanrılara ibadət edir və əxlaqi prinsiplərə riayət edirsə, ölümündən sonra Osirisin hökmranlıq etdiyi axirət dünyasında əbədi xoşbəxtliyə qovuşacaqdı. Bu inanc qədim Misir

mədəniyyətinin bütün sahələrinə – memarlığa, ədəbiyyata, incəsənətə sirayət etmişdi. Axirət inancının ən mühüm hissəsi “ürəyin tərəzi” mərasimi idi. Misir mifologiyasına görə, ölənlərin ruhu Osirisin məhkəməsinə gəlir və burada Anubisin rəhbərliyi altında onun ürəyi tərəziyə qoyulurdu. Bir tərəfdə ürək, digər tərəfdə isə həqiqətin və ədalətin simvolu olan Ma’atın lələyi yerləşdirilirdi. Əgər ürək lələklə eyni ağırlıqda olurdusa, deməli, insan vicdanlı və düzgün yaşamışdır, ruhu axirət xoşbəxtliyinə qovuşurdu. Əks halda, ürək “Ammit” adlı qorxunc varlıq tərəfindən udulur və ruh əbədi məhv olurdu (Brested, 2008, s. 72-74).

Axirətə inam Misirlilərdə dəfn mərasimlərini xüsusi əhəmiyyətli hala gətirmişdi. Onlar inanırdılar ki, ruhun axirət dünyasında yaşaması üçün bədənin qorunması vacibdir. Bu səbəbdən mumiyalama prosesi dini ayinin ən mühüm hissəsinə çevrildi. Mumiyalama zamanı daxili orqanlar çıxarılır, bədən natron adlı maddə ilə qurudulur, qat-qat sarğılarla bükülürdü. Bu uzun və çətin prosesin məqsədi bədənin çürüməsinin qarşısını almaq və ruhun onu tanımasına şərait yaratmaq idi. Mumiyalama yalnız fiziki qoruma deyil, həm də dini simvolizm daşıyırdı. Misirlilər inanırdılar ki, bədən və ruh (ka və ba) bir-birindən ayrılmazdır. Ruh axirətdə yaşamaq üçün bədənə qayıtmalı idi. Əgər bədən məhv olarsa, ruh da mövcud ola bilməzdi. Buna görə də mumiyalama prosesi sadəcə texniki əməliyyat yox, ruhun əbədi yaşaması üçün müqəddəs bir ayin idi. Bu proses, həmçinin, Misir mədəniyyətində ölümün də həyat qədər dəyərli qəbul edildiyini göstərirdi.

Dəfn mərasimlərinin vacib elementi “Ölülər kitabı” idi. Bu kitabda müxtəlif dualar, sehrli formulalar və ruhun axirət səyahətində qarşılaşacağı maneələri aşmaq üçün göstərişlər yazılırdı. Mətnlər mumiyanın yanında yerləşdirilir və ruh üçün bələdçi rolunu oynayır. Bu kitab axirət inancının nə qədər sistemli və əhatəli olduğunu sübut edir. Ruhun təhlükəsiz şəkildə Osirisin məhkəməsinə çatması və oradan əbədi həyata keçməsi üçün hər detal düşünülmüşdü (Mertç, 2007, s. 6-7).

Misirdə fironun dini statusu isə xüsusi idi. Firon sadəcə siyasi lider deyil, həm də tanrıların yer üzündəki təəcəssümü hesab olunurdu. O, Ranın oğlu və Horusun yerdəki varisi kimi qəbul edilirdi. Bu, fironun hakimiyyətinə müqəddəslik qazandırır və onun qərarlarını ilahi iradə kimi təqdim edirdi. Beləliklə, firon həm siyasi, həm də dini lider olaraq xalqı birləşdirirdi və onun vasitəsilə insanlar tanrılarla əlaqə saxlayırdılar. Fironun dini statusu onun dəfn mərasimlərində daha qabarıq şəkildə təzahür edirdi. Piramidalar yalnız monumental memarlıq abidəsi deyil, həm də fironun axirət həyatını təmin edən müqəddəs məkan idi. Piramidaların içində fironun mumiyası, müxtəlif qurbanlar, qızıl və gündəlik əşyalar yerləşdirilirdi. Misirlilər inanırdılar ki, fironun ruhu axirət dünyasında da eyni hakimiyyəti davam etdirəcək və xalqını qoruyacaq. Fironun dini statusu xalqın kollektiv kimliyi üçün də böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İnsanlar özlərini yalnız bir dövlətin və ya icmanın üzvləri deyil, həm də fironun rəhbərliyi altında tanrılarla birləşmiş bir xalq kimi görürdülər. Bu, dövlətin birliyini və sabitliyini təmin edirdi. Fironun tanrı kimi qəbul edilməsi siyasi hakimiyyətlə dini ideologiyayı birləşdirən ən mühüm mexanizm idi (Bruqş, 2022, s. 5-9).

Axirət inancı və mumiyalama prosesi ilə fironun dini statusu arasında birbaşa əlaqə vardı. Fironun əbədi yaşaması sadəcə onun şəxsi taleyi deyil, bütövlükdə dövlətin rifahı demək idi. Onun ruhunun Osirisin dünyasında əbədi mövcudluğu xalqın bərəkət və nizam içində yaşamasının təminatı hesab olunurdu. Bu inanc Misir mədəniyyətinin minilliklər boyu davamlılığını izah edən əsas ideoloji dayaqlardan biri idi. Nəticədə, qədim Misirdə axirət inancı, mumiyalama prosesi və fironun dini statusu bir-birini tamamlayan üç əsas element idi. Onlar insanların dünyagörüşünü, gündəlik həyatını və dövlət idarəetməsini formalaşdırırdı. Ölümün həyatın davamı kimi qəbul edilməsi, bədənin qorunmasına verilən üstünlük və fironun tanrı kimi müqəddəsləşdirilməsi qədim Misir sivilizasiyasının dini-mədəni mahiyyətini dərinliklə əks etdirir.

Nəticə

Qədim Şərqdə din fərdi etiqadlar toplusundan çıxaraq cəmiyyətin strukturunu quran instituta çevrildi; ibtidai animist-totemist təcrübələr dövlətləşmə mərhələsində mərkəzləşdirilmiş panteonlara, ilahiləşdirilmiş hakimiyyət modelinə və normativ rituallara transformasiya olundu. Bu transformasiya sosial sahədə iyerarxiya və həmrəyliyi sabitləşdirdi, siyasi sahədə hakimiyyətin legitimliyini ilahi nizamla əsaslandırıldı, mədəni sahədə isə yazının doğruluşunu, monumental memarlığın yüksəlişini və dini diskursun ədəbiyyat-incəsənətdə kodlaşmasını stimullaşdırdı. Kahinlik təbəqəsi mətn, təqvim, hüquq və ritual biliklərini toplayıb idarə edərək dini ideologiyayı iqtisadi-inzibati praktikaya bağladı; məbədlər və müqəddəs komplekslər həm ibadətə, həm redistribusiyaya, həm də simvolik hakimiyyətin mərkəzinə çevrildi. Nəticə etibarilə, dinin funksiyaları kosmoqonik izahdan ictimai idarəetməyə qədər uzanan vahid mexanizm kimi işləyərək sivilizasiyaların davamlılığını təmin etdi və Mesopotamiya ilə Misir nümunələrində aydın görünən bu institusional model sonrakı tarixi mərhələlər üçün normativ presedent yaratdı.

Bu baxımdan, Mesopotamiya dini inancları sivilizasiyanın sosial və siyasi strukturunu formalaşdıran əsas dayaqlardan biri olmuşdur; panteon tanrıların çoxfunksiyalı obrazları ilə kosmik nizamı və ictimai iyerarxiyanı simvolik şəkildə legitimləşdirirdi. Anu, Enlil və Şamaş kimi tanrılar dövlət hakimiyyətini ilahiləşdirir, Enki və İştar isə bilik, məhsuldarlıq və müharibə kimi sahələrdə insan həyatını yönləndirirdi. Məbədlər və zikkuratlar dini mərkəz olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi və inzibati idarəetməni təşkil edərək kahinlərin gücünü artırmış, ayinlər isə kollektiv kimliyi möhkəmləndirən və dövlətin siyasi nüfuzunu təsdiqləyən vasitəyə çevrilmişdir. Bu struktur yalnız dini inancları deyil, həm də hüquq, elm, ədəbiyyat və memarlığın inkişafını stimullaşdıraraq Mesopotamiyanı kompleks institusional sistemə çevirmişdir. Beləcə, Mesopotamiya dini sistemi həm kosmik izah funksiyası, həm də ictimai idarəetmə mexanizmi kimi çıxış etmiş, günümüzdə qədər davam edən hüquqi, dini və mədəni ənənələrin əsasını qoymuşdur.

Qədim Misir dini sistemi isə kosmos, cəmiyyət və dövlətin vahid ideoloji çərçivədə təşkilini təmin edən kompleks mexanizm idi; panteondakı Ra, Osiris, İsis, Horus və digər tanrıların funksional müxtəlifliyi kainatın harmoniyasını və sosial münasibətlərin nizamını simvolik şəkildə əsaslandırırdı. Axirət inancı və mumiyalama prosesi insan ömrünü əbədiyyət kontekstində izah edərək həm fərdi davranışları, həm də kollektiv ritualları formalaşdırırdı, “Ölülər kitabı” kimi yazılı mənbələr isə bu dünyagörüşü sistemləşdirirdi. Fironun ilahi statusu siyasi legitimliyin dini təməlini möhkəmləndirir, piramidalar və dəfn mərasimləri isə həm kollektiv kimliyi gücləndirən, həm də dövlət ideologiyasını əbədləşdirən monumental ifadəyə çevrilirdi. Beləliklə, Misir dini inancları yalnız metafizik sistem deyil, həm də sosial sabitliyi, siyasi hakimiyyəti və mədəni yaradıcılığı istiqamətləndirən strateji struktur kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Assmann, J. (2001). The search for God in ancient Egypt. Cornell University Press.
2. Bottéro, J. (2001). Religion in ancient Mesopotamia. University of Chicago Press.
3. Frankfort, H. (1948). Kingship and the gods: A study of ancient Near Eastern religion as the integration of society and nature. University of Chicago Press.
4. Hackley, L. D. (2023). Cultic aspects of the Egyptian desert. In D. Nadali & L. Verderame (Eds.), The Bloomsbury handbook of material religion in the ancient Near East and Egypt (pp.

- 371–386). Bloomsbury Academic.
5. Jacobsen, T. (1976). The treasures of darkness: A history of Mesopotamian religion. Yale University Press.
 6. Kemalettin, K. (2012). Eski Mezopotamya tarihi: Başlangıcından perslere kadar. İletişim.
 7. Kramer, S. N. (2024). Tarix Şumerdə başlayır. Kosmo.
 8. Teeter, E. (2011). Religion and ritual in ancient Egypt. Cambridge University Press.
 9. Brested, D. (2008). İstoriya Drevneqo Eipta. AST.
 10. Bruqş, Q. (2022). Faraonı. Vlastelinı Drevneqo Eipta. Olma; Prosveşenie-Soyuz; Prosveşenie.
 11. Vseobşaya istoriya reliqiy mira: boqi, qeroi, duxi, mirovıe reliqii, verovaniya, kultı, qimnı, molıtvı, misterii, mifi, legendı, skazaniya stran i narodov planeti; illyustrirovannaya ençiklopediya. (2009). Eksmo.
 12. Mertç, B. (2007). Drevniy Ekipet. Xramı, qrobniçı, ieroqlıfı. ZAO. Çentrpoliqraf.
 13. Oppenxeym, A.L. (1990). Drevnyaya Mesopotamiya: Portret poqibşey çivilizaçii. Nauka.
 14. Rak, İ. V. (2017). Drevniy Ekipet. Mecopotamiya. Veçe.

Daxil oldu: 08.04.2026

Qəbul edildi: 23.06.2026